

Γιώργος Σταματίου (Σπέτσες)

Ο Καζαντζάκης και οι Αρχαίοι

Έχω την τιμή να εισηγηθώ το θέμα «Ο Καζαντζάκης και οι Αρχαίοι» που είναι μικρή περίληψη εκείνου της διδακτορικής μου διατριβής (1983, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, εισηγητής και καθοδηγητής ο τότε καθηγητής Πανεπιστημίου Κώστας Στεργιόπουλος). Όπως εκεί, έτσι και εδώ, λαμβάνοντας ως δεδομένα την αρχαιομάθεια και το αρχαιολογικό ενδιαφέρον του Καζαντζάκη, που δεν αμφισβητούνται από κανένα μελετητή του, θα προσπαθήσω να απαντήσω σε μια σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με το θέμα μας.

Ερώτημα πρώτο: Ανάμεσα στον ποιητή της νέας «Οδύσσειας» και στους Αρχαίους υπάρχει ψυχική επαφή και πνευματική συσχέτιση;

Η απάντηση στο πρώτο αυτό ερώτημα δεν μπορεί παρά να είναι θετική. Ναι, υπάρχει βαθιά και ουσιαστική ψυχική επαφή. Στη βάση της επαφής βρίσκεται ένας μυστικός και αδιάκοπος ψυχικός διάλογος που επεκτείνεται σ' όλο το πλάτος όχι μονάχα της συναισθηματικής, αλλά και της διανοητικής ζωής του Καζαντζάκη. Αρχικά ο διάλογος αυτός έχει την ήπια μορφή του θαυμασμού προς τις φιλοσοφικές, ηθικές και αισθητικές αξίες του Ελληνισμού κατά κύριο λόγο, που εκπηγάζουν ή μέσα από τα αθάνατα κείμενα που διαβάζει με βουλιμία ή μέσα από τις τέλεια πλαστουρημένες μορφές των αρχαίων καλλιτεχνών που επισκέπτεται.

Γύρω στο 1922 περνάει σε μια δεύτερη μορφή διαλόγου, την έντονη κριτική του αρχαίου κόσμου και των αξιών του. Κάτω από τις επιδράσεις της κομμουνιστικής επανάστασης αναθεωρεί τη στάση του απέναντι σε ορισμένες ηθικές και αισθητικές αξίες των Αρχαίων, όπως είναι ο ανθρωπισμός, η πατριδολατρεία και η αγάπη του ωραίου, φθάνει μάλιστα ως το σημείο να θεωρεί την αρχαία ελληνική τέχνη ξεπερασμένη, αναχρονιστική και αντιδραστική.

Λίγα χρόνια αργότερα, η διαλεκτική στάση του Καζαντζάκη απέναντι στους Αρχαίους παίρνει τη μορφή αναμέτρησης. Η νηφάλια σκέψη τους βρίσκει πως δεν ταιριάζει στην ταραγμένη από το όραμα ενός καταρρέοντος κόσμου ψυχή του, ούτε η ικανότητά τους να σκεπάζουν την άβυσσο και να γεφυρώνουν το χάος ανάμεσα ζωής και θανάτου τον ικανοποιεί. Αναμετριέται με τους Αρχαίους, δεν αποδέχεται πια την κοσμοθεωρία τους. Επίκεντρο τούτης της αναμέτρησης είναι ο Όμηρος. Ο ποιητής της «Ιλιάδας» και της «Οδύσσειας» έχει πλάσει στο πρόσωπο του Οδυσσέα το πρότυπο του αρχαίου ανθρώπου, εκείνου που όλο βεβαιότητα και σιγουριά, μέσα σε ευδιάκριτα κοινωνικοπολιτικά όρια και με αποδεκτό κώδικα αξιών, αγωνίζεται για την πραγμάτωση ενός υψηλού σκοπού.

Στον ομηρικό Οδυσσέα αντιπαραβάλλει το νέο Οδυσσέα, τον άνθρωπο που χωρίς πρόγραμμα και χωρίς σκοπό κινάει να βρει το θεό του, ν' ανακαλύψει δηλαδή μια νέα κλίμακα αξιών, στην κορυφή της οποίας υπάρχει η απόλυτη ελευθερία, το υπέρτατο λυτρωτικό βίωμα του ανθρώπου πάνω στη γη. Η στάση αυτή του Καζαντζάκη, κατ'επίφαση μονάχα εχθρική, αποτελεί μίαν άλλη έκφανση της αγάπης του προς τους Αρχαίους και της πίστης του στην ευεργετική επίδραση του αρχαίου πολιτισμού που, παρά τον κλονισμό της, δεν θα τον εγκαταλείψει ως το τέλος της ζωής του.

Υπάρχουν τρία χαρακτηριστικά κείμενα που οριοθετούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις τρεις φάσεις του «διαλόγου» και της ψυχικής επαφής ανάμεσα στον Καζαντζάκη και στους Αρχαίους. Το πρώτο και το τρίτο είναι του ίδιου του ποιητή της νέας «Οδύσσειας» και αντικατοπτρίζουν τον ενθουσιασμό του και την κριτική του διάθεση αντίστοιχα απέναντι στις αξίες του αρχαίου πολιτισμού. Το δεύτερο είναι του Παντελή Πρεβελάκη και περιγράφει με ακρίβεια το πέρασμα του Καζαντζάκη από την αποδοχή των αξιών των Αρχαίων ως την πλήρη άρνησή τους και την αντικατάστασή τους με άλλες. Τα παραθέτουμε ως τεκμηρίωση των όσων διαπιστώσαμε πιο πάνω.

Το πρώτο είναι απόσπασμα από την αποχαιρετιστήρια προσφώνηση του Καζαντζάκη προς τον γυμνασιάρχη Ιωάννη Περδικάρη, τον Ιούνιο του 1902. Ο ομιλητής είναι μόλις 19 χρόνων, τελεί κάτω

από την επίδραση των γυμνασιακών κλασικών σπουδών και δεν έχει δεχθεί τις καταλυτικές επιδράσεις του Νίτσε, του Λένιν, του Μπερξόν και των άλλων «σειρήνων» της ευρωπαϊκής διάνοησης. «Υμείς το πρώτον εβαπτίσατε την διάνοιάν μας εις το αμήχανον κάλλος των προγονικών μας μεγαλουργημάτων, και προ των θανάτων σελίδων του Πλάτωνος και του Σοφοκλέους, υψώσαντες ημάς μέχρις Υμών, μας εδείξατε διανοιγομένους ιδεώδεις ορίζοντας. Εκεί, επί της υψηλής σκοπιάς του Μεγάλου φιλοσόφου εδείξατε υπό τους πόδας μας το χαμαιζήλον των παθών και υπέρ τας κεφαλάς μας αιωρουμένην την υπερόχως θείαν των προγόνων μας τριάδα: το αιώνιως καλόν, αγαθόν, αληθές [...]. Βαθύτατα - και τούτο τη επιδράσει της Υμετέρας διδασκαλίας- συναισθανόμενοι τον ευγενή κλήρον όστις έλαχεν ημίν, θέλομεν να ακολουθήσωμεν τα δαιμόνια ίχνη των ενδόξων μας προγόνων, συνειδότες ότι μέγας ο αγών διότι και “καθ’ υπερβολήν αρετής μόλις αν ολίγω χείρους κριθείμεν”».

Το δεύτερο αποτελεί μέρος ενός ιδιαίτερα σημαντικού μελετήματος του Πρεβελάκη που, καθώς πιστεύουμε, εκτός των άλλων, οριστικοποιεί και τη γνώμη του για την όλη ηθικοπνευματική προσφορά του «γκουρού» του: «ο κύκλος που είχε ανοίξει ο Όμηρος κλείνεται πράγματι από τον Καζαντζάκη. Όμως δεν καθησυχάζει το πνεύμα μας σαν ένα σχήμα τελειότητας: ο κύκλος εδώ σημαίνει το Μηδέν. Όλες τις αξίες που κατεργάστηκε ο Ελληνισμός, από την ώρα που ο Όμηρος στερέωσε τη μορφή των Ολυμπίων, και που συμπλήρωσε ο χριστιανισμός με το κήρυγμα της αγάπης και την υπόσχεση της αιώνιας ζωής, όλες βουλιάζουν στα φρένα του νέου Οδυσσέα. Όχι μονάχα οι αξίες- ακόμα και το περιεχόμενο του κοινού ανθρώπινου βίου διασύρεται μέσα στο ποίημα. Κάθε κατορθωτό εγχείρημα ο ποιητής το σαρκάζει και κάθε ελπίδα την ξεπουπουλιάζει. Ο Οδυσσέας δεν ελπίζει τίποτα, δε φοβάται τίποτα, είναι λεύτερος. Η μόνη υπέρβαση του ατόμου του που θα γνωρίσει, θα είναι ο θάνατός του» («Ο Καζαντζάκης. Βίος και έργα». Επιμνημόσυνος λόγος για τα εικοσάχρονα από το θάνατό του. «Τετράδια “Ευθύνης”», 3).

Και το τρίτο απόσπασμα από το «Ταξιδεύοντας· Ιταλία κ.λπ.»: «Η αρχαία Ελλάδα δεν ήταν ένας άοσμος ανέγγιχτος υπερφυσικός ανθός· ήταν ένα δέντρο που ρίζωνε βαθιά στη γη κι έτρωγε λάσπες κι είχε ανθίσει. Όσο μάλιστα περισσότερη λάσπη έτρωγε, τόσο κατεργάζονταν και πιο πλούσιο τον ανθό της. Η περίφημη αρχαία απλότητα, η ισορροπία, η γαλήνη, δεν ήταν οι φυσικές ακοπίαστες αρετές μιας γαλήνιας ισορροπημένης ράτσας· ήταν δύσκολοι άθλοι, λάφυρα από φοβερούς αγώνες, αιώνες πάλευαν οι σκοτεινές οργιαστικές δυνάμεις της γης με τις φωτεινές δυνάμεις του ανθρώπου. Κι έτυχε – αυτό είναι το ελληνικό θάμα – για κάμποσα χρόνια να νικήσει ο ανθρώπινος Λόγος το χάος».

Ερώτημα δεύτερο: Ποια η σχέση ανάμεσα στο έργο του Καζαντζάκη και στα αρχαία κείμενα και καλλιτεχνήματα:

Στη διατριβή μου υπάρχει ένα ολόκληρο μεγάλο σε έκταση κεφάλαιο, όπου ακριβώς ερευνώνται τα θέματα και τα θεματικά μοτίβα που άντλησε ο Καζαντζάκης από αυτά. Εκεί φαίνεται καθαρά, καθώς πιστεύουμε, η προτίμηση του Νεοέλληνα ποιητή σε θεματικά στοιχεία της αρχαίας επικής και δραματικής ποίησης και αποκαλύφθηκε η πνευματική του συγγένεια προς τους επικούς και δραματικούς ποιητές της αρχαιότητας, τον Όμηρο και τον Ησίοδο και τους τρεις κορυφαίους τραγικούς, τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη, καθώς επίσης και η νοσταλγία του για την εικαστική και παραστατική τέχνη της μινωικής εποχής. Η άντληση κάποιων άλλων, δευτερευόντων, στοιχείων, από πεζογράφους και ιδιαίτερα ιστορικούς, δεν αποκαλύπτει καμιά σημαντική θεματική σχέση, αλλά αποδειχνει ότι ο Καζαντζάκης ήταν πρόθυμος να δεχτεί οποιοσδήποτε απιχήσεις, αρκεί αυτές να εξυπηρετούσαν σε κάποια δεδομένη στιγμή το γενικότερο δημιουργικό του προγραμματισμό ή τη δημιουργία ενός συγκεκριμένου έργου, όπως στην περίπτωση του μυθιστορήματος «Στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου».

Με την ίδια ενέργεια πιστεύουμε ότι φάνηκε τόσο η πρόθεση όσο και το πνευματικό σθένος του Καζαντζάκη, να μη μιμείται δουλικά ή έστω πιστά το πρότυπο, αλλά κάθε θεματικό δάνειο να το παρουσιάζει με τη δική του ξεχωριστή λογοτεχνική αντίληψη και, το σπουδαιότερο, να του δίνει μια ολότελα νέα αισθητική, αλλά και ιδεολογική, καταξίωση.

Τα έργα τώρα με αρχαίο θεματικό πυρήνα αντιπροσωπεύουν το σύνολο της επικής του ποίησης, δηλαδή την «Οδύσεια», το ένα τρίτο της δραματικής του («Προμηθείς», «Κούρος», «Οδυσσέας», «Μέλισσα») και πολύ μικρό μέρος της καθαρά λυρικής του (από τις είκοσι τερτσίνες του μονάχα η μια, ο «Μέγας Αλέξανδρος», είναι εμπνευσμένη από την αρχαιότητα). Κι ακόμη μέρος από το πεζογραφικό, δηλαδή δυο από τα δέκα μυθιστορήματά του: «Στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου» και «Στα παλάτια της Κνωσού», ένα από τα πέντε Ταξιδεύοντας», το αφιερωμένο στην Ιταλία, στην Παλαιστίνη, στην Κύπρο και στο Μοριά, και τέσσερα μονάχα από τα τριάντα ένα κεφάλαια της αυτοβιογραφικής «Αναφοράς στο Γκρέκο» («Κνωσός», «Προσκύνημα στην Ελλάδα», «Όταν ο σπόρος

της «Οδύσσειας» έδενε μέσα μου» και «Η κρητική ματιά»). Αν εξαιρέσουμε δηλαδή την «Οδύσεια», που βάραινε στη δημιουργική συνείδηση του Καζαντζάκη ως έργο ζωής, διαπιστώνουμε ότι, από την υπόλοιπη συγγραφική παραγωγή του, ένα μικρό σχετικά μέρος έχει αρχαία έμπνευση. Η διαπίστωση τούτη αποτελεί μια πρόσθετη απόδειξη ότι ο δημιουργός της «Ασκητικής» δεν είναι προσκολλημένος στους Αρχαίους στο βαθμό που συμβαίνει με τον Άγγελο Σικελιανό π.χ.

Ερώτημα τρίτο: Πόσο εξαρτημένος ιδεολογικά και αισθητικά είναι ο Καζαντζάκης από τους Αρχαίους;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό έρχεται να δικαιώσει όσους πιστεύουν, όπως ο Κώστας Στεργιόπουλος, ότι ο ποιητής της νέας «Οδύσσειας» κινείται έξω από τη νεοελληνική πνευματική παράδοση, ή όσους διακήρυξαν κατά καιρούς, με πρώτον ανάμεσα τους τον Βασίλη Λαούρδα, ότι ο Καζαντζάκης θητεύει σ' έναν πνευματικό χώρο διαφορετικό από εκείνον της κλασικής αρχαιότητας.

Τα δικά μας συμπεράσματα δε διαφέρουν και πολύ από τις απόψεις των παραπάνω μελετητών. Θα λέγαμε μάλιστα ότι έρχονται να τις ενισχύσουν. Και πρώτα ο Καζαντζάκης, εκτός από τις περιπτώσεις των τριών τραγικών και του Πλάτωνα, δεν αντλεί στοιχεία ιδεολογικά και αισθητικά από συγγραφείς, που αντιπροσωπεύουν την κλασική περίοδο του αρχαίου ελληνικού κόσμου και τα ιδεώδη της. Μια εποχή που τη διακρίνει το μέτρο, η ισορροπία και η αρμονία σε κάθε εκδήλωση της υλικής, πνευματικής και μεταφυσικής ζωής του ανθρώπου (ας μην ξεχνάμε το παράγγελμα του μέτρου «Μηδέν άγαν» και την καθοριστική επιταγή του Πλάτωνα στον «Πρωταγόρα» του: «Πας ο βίος του ανθρώπου ευρυθμίας τε και ευαρμοστίας δείται»), και που, όπως λέει χαρακτηριστικά ο ίδιος, στην πάλη ανάμεσα «στις σκοτεινές οργιαστικές δυνάμεις της γης με τις φωτεινές δυνάμεις του ανθρώπου έτυχε – αυτό είναι το ελληνικό θάμα- για κάμποσα χρόνια να νικήσει ο Λόγος το χάος». Αλλά κι όταν αφήνεται να δεχτεί κάποιες επιδράσεις από το έργο συγγραφέων του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αι., αυτές ή αντιπροσωπεύουν ελαχιστότατο και όχι το πιο χαρακτηριστικό μέρος της όλης βιοθεωρίας του ή αφομοιώνονται εύκολα από τη δική του βιοθεωρία. Ο Καζαντζάκης είναι σταθερά προσανατολισμένος σε εποχές που ο Λόγος δεν έχει νικήσει το Χάος ακόμη, και ο αγώνας ανάμεσα στις σκοτεινές οργιαστικές δυνάμεις της γης με τις φωτεινές δυνάμεις του ανθρώπου βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Για το λόγο τούτο αντλεί ιδεολογικά και αισθητικά στοιχεία και δέχεται ανάλογες επιδράσεις από ποιητές ή διανοητές αυτής της κοσμογονικής περιόδου, όπως είναι ο Όμηρος και ο Ηράκλειτος, και από καλλιτεχνικά δημιουργήματα που απεικονίζουν αρχετυπικές μορφές της πάλης του ανθρώπου με τη μοίρα, όπως είναι οι παραστάσεις των ταυροκαθαψίων της Κνωσού. Αλλά και στις περιπτώσεις αυτές ο Νεοέλληνας διανοητής, θέλοντας να συγκροτήσει δικό του αποκλειστικά όραμα ζωής, προχωράει πολύ πιο πέρα, πολύ πιο μπροστά από τα πρότυπα του, χρησιμοποιώντας τα απλά και μόνο ως αφετηρία για καθολικότερες και συνθετότερες εποπτείες των ανθρωπίνων πεπρωμένων, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο ίδιος στον Αιμίλιο Χουρμούζιο, αποτινάζοντας τον χαρακτηρισμό του «τοπικιστή», που του έδωσε ο Θεοτοκάς:

«Προχτές ο Θεοτοκάς με είτε «τοπικιστή», ενώ ακριβώς σε όλο το άρθρο μου ένα ζητούσα: να πλατύνω την έννοια της Ελλάδας και του νεοέλληνα, να μην την περιορίσω στην αρχαία κλασική Ελλάδα» («Δέκα επιστολές του Καζαντζάκη στον Χουρμούζιο», επιστολή 29-9-1943)

Στην περίπτωση μάλιστα του Ομήρου, έχει απομακρυνθεί τόσο πολύ από τη βιοθεωρία του αρχαίου ποιητή, ώστε να φτάσει στον αντίποδά της, καθώς θα εξομολογηθεί ξανά στον Χουρμούζιο: «Ο Οδυσσεύς δρασκελίζει, όπως λες, όχι την Ελλάδα παρά τη Γη· μα ξεκινά αναγκαστικά από την Ελλάδα όχι γιατί αυτή αντιπροσωπεύει το ανώτατο, παρά γιατί έλαχε εκεί να γεννηθεί κι από κει αναγκαστικά θ' αρχίσει την πορεία του» (επιστολή 23-10-1943).

Γενικότερα, τόσο από τον Όμηρο όσο και από τους άλλους αρχαίους συγγραφείς, αντλεί το ένα τρίτο περίπου των ιδεολογικών στοιχείων που θα προσμίξει, πάντα κατά τις ομολογίες του, με ιδέες του δυτικού και του ανατολικού πολιτισμού (τα άλλα δύο τρίτα) για να συνθέσει το δικό του φιλοσοφικό αμάλγαμα, αυτό που τόσο χαρακτηριστικά θα ονομάσει «Κρητική Ματιά»: «Κρητική ματιά δε θα πει να διώξουμε το δυτικό, ανατολίτικο, αρχαίο ελληνικό πολιτισμό· θα πει να συνθέσουμε όλα αυτά και προπάντων αυτό το καινούριο που αναβρύζει μέσα μας και να ζήσουμε μια νέα, πιο πλατειά, πιο γενναία και πιο υπεύθυνη αντίληψη ζωής» (επιστολή προς τον Αιμίλιο Χουρμούζιο της 23-10-1943).

Μένει τώρα να προσδιορισθούν και να εξηγηθούν οι ιδεολογικές απηχήσεις στον Καζαντζάκη από τον Πλωτίνο, έναν φιλόσοφο του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα που συνεχίζει την κλασική παράδοση στον ηθικό και μεταφυσικό τομέα. Ό,τι φέρνει κοντά στον πλαστοουργό της νέας «Οδύσσειας», τον δημιουργό των «Εννεάδων» δεν είναι βέβαια οι μεταφυσικές βεβαιότητες του τελευταίου αλλά η όλη μυστικώπαθη διάθεσή του και, κυρίως, η υιοθέτηση της ενόρασης ως ενός πιο αποτελεσματικού τρόπου σύλληψης της αλήθειας και τα κηρύγματά του για απάρνηση των υλικών όρων ζωής, γόνιμη μοναξιά («Φυγή μόνου προς μόνον») και αυθυπέμβαση. Από την άποψη αυτή ο Πλωτίνος βρίσκεται έξω από τα όρια

του μέτρου, του ορθολογισμού και της κλασικής ισορροπίας και είναι φυσικό να σκεφθούμε ότι δεν μπορούσε ν' αφήσει αδιάφορο έναν αντικλασικό, όπως ήταν ο Καζαντζάκης.

Έτσι λοιπόν, όταν μιλάμε για διαπνευματικές σχέσεις Πλωτίνου-Καζαντζάκη, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι ο Καζαντζάκης δεν δέχθηκε άμεσες, σαφείς και συγκεκριμένες επιδράσεις από τον νεοπλατωνιστή φιλόσοφο. Αλλά έμμεσες (κυρίως μέσω του Μπερξόν), γενικές και συγκεκριμένες φιλοσοφικές, θεολογικές και μεταφυσικές απηχήσεις, που επικεντρώνονται σε τρεις βασικές έννοιες, την έννοια της ανάβασης, την έννοια (αλλά και την κατάσταση) της φυγής και της μοναξιάς και την έννοια του Ενός, δηλαδή της ενιαίας και μεμερισμένης θεότητας. Και αν ακόμη δεχθούμε ότι ο Νεοέλληνας συγγραφέας μελέτησε τον αρχαίο φιλόσοφο ως το σημείο να τον αφομοιώσει, πράγμα μάλλον αμφίβολο, αυτό που πήρε ο Καζαντζάκης από τον Πλωτίνο είναι, το ξαναλέμε, η όλη μυστικιστική διάθεσή του, καθώς και η τάση του να χρησιμοποιεί την ενόραση, προκειμένου να συλλάβει την ενιαία θεότητα, το Εν. Ίσως πάλι η τάση αυτή για την ενορατική σύλληψη της θεότητας να μην αποτελεί επίδραση από τον Πλωτίνο, αλλά από τον Μπερξόν, του οποίου, ως γνωστόν, ο Καζαντζάκης υπήρξε αφοσιωμένος και πρόθυμος μαθητής.

Τελειώνοντας και σε τελευταία ανάλυση έχουμε να πούμε τα εξής σχετικά με το θέμα ο Καζαντζάκης και οι Αρχαίοι: Τη στάση του νεοέλληνα ποιητή απέναντί τους χαρακτηρίζει μια γόνιμη ψυχική και πνευματική επαφή, κατά την οποία διατηρεί ακέραιη τη δημιουργική αυτονομία του. Αντλεί ιδέες που τις αναπροσαρμόζει ιδεολογικά σύμφωνα με το δικό του πιστεύω, αναμοχλεύει θέματα που τα επεξεργάζεται με διαφορετική ηθική και κοινωνικοπολιτική αντίληψη, παίρνει σύμβολα που τους δίνει νέο σημασιολογικό περιεχόμενο και μιμείται τρόπους έκφρασης όχι δουλικά αλλά ανανεωτικά. Αυτό το ανανεωτικό πνεύμα, άλλοτε έχει τον χαρακτήρα του αντικλασικισμού κι άλλοτε παίρνει διάσταση αληθινής επανάστασης απέναντι στις επιτεύξεις της κλασικής αρχαιότητας. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση αποδείχνει πόσο οι Αρχαίοι στάθηκαν γι' αυτόν μια δημιουργική πηγή, απ' όπου άντλησε γόνιμα στοιχεία και παράλληλα πόσο μεγάλη ήταν η αφομοιωτική του δύναμη.